

Collegium Civitas

POSTAWY POLAKÓW WOBEC MODERNIZACJI

A STRATEGIA ROZWOJU GOSPODARCZEGO

Ekspertyza oparta na autorskich badaniach empirycznych

Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zawiera analizę porównawczą badań CBOS, zrealizowanych w latach 2010 i 2016 na reprezentatywnej próbie dorosłych Polaków. Obydwa badania zawierały identyczne pytania, dotyczące stosunku do gospodarki rynkowej oraz stosunku do skutków zmiany ustrojowej jaka dokonała się w Polsce po 1989 roku, dla sytuacji badanych i ich rodzin. Odpowiedzi na te pytania traktuję jako podstawę do stworzenia typologii postaw, ilustrujących stosunek społeczeństwa do gospodarki. Badania wykazały, że postawy te uległy w okresie minionych sześciu lat istotnym zmianom. Szczegółowa analiza danych statystycznych pozwala na pokazanie tendencji zarysowujących się w świadomości poszczególnych klas społecznych, czy grup społeczno-zawodowych.

Wydaje się, że wiedza dotycząca procesów zachodzących w obszarze świadomości ekonomicznej Polaków może stać się istotną przesłanką w projektowaniu i planowaniu strategii rozwoju gospodarczego zarówno przez instytucje państwa, jak i przez struktury społeczeństwa obywatelskiego, działające w obszarze życia gospodarczego.

Definicja modernizacji

Przez modernizację rozumiem ogół procesów, jakie towarzyszyły budowaniu w Polsce - po roku 1989 - gospodarki kapitalistycznej. Wyróżniam następujące fazy modernizacji:

- I. 1989-1999 – transformacja ;
- II. 2000-2004 – przygotowanie akcesji do UE;
- III. 2005-2015 – adaptacja gospodarki do warunków rynku UE;
- IV. 2016 - początek zmiany systemowej ustroju politycznego i gospodarczego.

Teoretyczne modele postaw wobec modernizacji

Teoretyczna konstrukcja modelowych postaw wobec modernizacji została opracowana na podstawie wyników moich wcześniejszych badań. Obejmuje ona następujące elementy:

- stosunek do systemu wartości liberalnych, tworzących aksjologiczne podstawy gospodarki rynkowej;
- ogólną ocenę osobistych zysków i strat w okresie całego procesu modernizacji

1. Postawa pro-modernizacyjna

Odwołuje się do wzorów wartości zachodnioeuropejskiego kapitalizmu oraz proponuje korzystanie z doświadczeń instytucjonalnych tego kręgu cywilizacyjnego. Są to wartości propagujące wolny rynek, indywidualną przedsiębiorczość oraz własność prywatną. Obejmuje osoby pozytywnie oceniające swoje korzyści z modernizacji.

2. Postawa alter-modernizacyjna

Postawa ta oznacza dystansowanie się wobec klasycznych wartości zachodniego kapitalizmu. Nie jest to odrzucenie zasad gospodarki rynkowej, ale poszukiwanie alternatywy: „polskiej drogi” do kapitalizmu. Wizja alter-modernizacyjna obejmuje zasadę ograniczonego zaufania do instytucji unijnych, preferowanie luźnej więzi kooperacyjnej z instytucjami unijnymi oraz selektywne stosowanie unijnych mechanizmów systemowych, takich jak strefa euro, czy polityka klimatyczna.

Drugim elementem tej wizji jest koncepcja zwiększenia roli państwa w gospodarce. Od początku wprowadzania procesów transformacyjnych oraz akcesyjnych środowisko małych i średnich przedsiębiorców w Polsce zmagало się z barierą braku kapitału finansowego, niezbędnego dla inwestycji. Spowodowało to znaczącą ekspansję kapitału zagranicznego. Stąd oczekiwania adresowane do państwa, aby np. poprzez kontrolę właścicielską określonych branż, czy poprzez stworzenie państwowych instytucji finansowych, zdolnych do występowania w roli strategicznego inwestora, wpływało ono na kierunki rozwoju gospodarki. Obejmuje osoby ambiwalentnie oceniające swoje korzyści z modernizacji.

3. Postawa kontestacji modernizacji

Postawa ta jest charakterystyczna dla „przegranych transformacji”, czyli osób, którym nie powiodła się adaptacja do warunków gospodarki rynkowej. Postawa kontestacji stanowi połączenie dezaprobaty i obaw wobec procesów modernizacyjnych.

4. Postawa anomii

Postawa anomii obejmuje osoby, mające trudności z oceną zalet i wad systemu kapitalistycznego oraz swoich korzyści z modernizacji. W sensie potocznym anomia oznacza brak jasnej orientacji w sferze wartości oraz stan swoistego zagubienia w złożonej naturze współczesnego świata.

Empiryczne modele postaw wobec modernizacji

Podstawą modelu empirycznego postaw wobec modernizacji są odpowiedzi badanych na dwa pytania: a) akceptacja vs. negacja przekonania, że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla Polski; b) ocena pozytywna vs. ambiwalentna lub negatywna ocena skutków zmiany ustrojowej dla sytuacji badanych i ich rodzin.

Połączenie dwóch powyższych wskaźników pozwala na konstrukcję modelu empirycznego postaw badanych wobec modernizacji.

Postawę pro-modernizacyjną reprezentują: a) osoby, które zdecydowanie zgadzają się lub raczej zgadzają z opinią że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz przekonane, że zyskały na zmianach; b) osoby, które zdecydowanie zgadzają się z opinią że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz przekonane, że nie zyskały ani nie straciły na zmianach.

Postawę alter-modernizacyjną reprezentują osoby, które raczej się zgadzają się lub raczej nie zgadzają z opinią że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju oraz przekonane, że nie zyskały ani nie straciły na zmianach;

Postawę kontestacji modernizacji reprezentują: a) osoby, które są przekonane, że straciły na zmianach oraz nie zgadzają z opinią że gospodarka rynkowa jest

najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju b) osoby przekonane, że nie zyskały ani nie straciły na zmianach oraz zdecydowanie nie zgadzające się z opinią że gospodarka rynkowa jest najlepszym systemem gospodarczym dla naszego kraju.

Postawę anomii reprezentują osoby, które wybrały w pierwszym lub drugim pytaniu odpowiedź „trudno powiedzieć”.

Analiza porównawcza postaw wobec modernizacji w latach 2010 - 2016

Dane zawarte w tabeli Nr 1 wskazują, że w ciągu sześciu lat w postawach badanych nastąpiły istotne zmiany.

Tabela nr 1. Zmiana postaw wobec modernizacji w latach 2010 – 2016

Wskazania w proc.

Modele postawy	2010	2016
Postawa pro-modernizacyjna	18	26
Postawa alter-modernizacyjna	10	33
Postawa kontestacji modernizacji	45	13
Postawa anomii	27	28

- A. W roku 2016 najliczniej reprezentowana jest postawa **alter- modernizacyjna** – 33%. Są to osoby o poglądach umiarkowanie krytycznych wobec modernizacji – w zasadzie akceptują istniejące rozwiązania i swój status społeczny, ale nie można ich traktować jako środowisko wspierające dotychczasowe konstrukcje polityczno-gospodarcze. Są to raczej osoby odwołujące się do alternatywnego porządku gospodarczego, który odchodzi od klasycznych neoliberalnych rozwiązań.
- B. Zwraca uwagę fakt, że w roku 2010 dominantę stanowiła kategoria badanych **kontestujących modernizację** – 45%. W roku 2016 liczebność przedstawicieli tej postawy zmniejszyła się o 32 pkt. proc., co w praktyce oznacza, że radykalnie zmniejszyła się zbiorowość badanych, którzy uważają się za przegranych modernizacji oraz są przeciwnikami gospodarki rynkowej.

- C. Zbiorowość **zwolenników modernizacji** wzrosła z 18% w 2010 do 26% w roku 2016. Jest to wskaźnik dobrego dostosowania się tej części badanych do warunków gospodarki rynkowej. Można przypuszczać, że są to osoby o względnie stabilnej pozycji społecznej.
- D. Warto podkreślić, że nie nastąpiły żadne zmiany liczebności wśród reprezentantów **postawy anomii**. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia ze stałym elementem orientacji wobec kwestii gospodarczych. Postawa anomii nie jest w tym kontekście traktowana jako symetryczne uzupełnienie trzech pozostałych typów postawy wobec modernizacji. Jest to kategoria obejmująca osoby, które nie opowiadają się za takim czy innym typem kapitalizmu. Nie potrafią one jasno zdefiniować wartości i norm, którymi kierują się w swoim działaniu.

Próba wyjaśnienia wskazanych zmian postaw Polaków wobec modernizacji może mieć jedynie charakter hipotetyczny, ze względu na fragmentaryczny charakter danych, którymi dysponuję. Niemniej należy podkreślić, że wskazane prawidłowości mają istotne znaczenie dla zrozumienia procesów zachodzących w świadomości ekonomicznej Polaków. Pogłębiona analiza postaw wobec modernizacji, występujących w polskim społeczeństwie wymaga przeprowadzenia badań o charakterze jakościowym (wywiady pogłębione – IDI- oraz zogniskowane wywiady grupowe – FGI).

W odniesieniu do głównych zmian postaw można sformułować następujące hipotezy. 1) Prawdopodobnie znaczna część osób reprezentujących w roku 2010 postawę alter-modernizacyjną przesunęła się do grupy zwolenników modernizacji, co może wynikać z podjętych przez nich, skutecznych działań dostosowania się do warunków gospodarki rynkowej. 2) Radykalne zmniejszenie się odsetka reprezentantów postawy kontestacji modernizacji i wzrost liczby reprezentantów postawy alter-modernizacyjnej może wynikać, ze stabilizacji sytuacji zawodowej i materialnej części badanych. Niemniej wydaje się, że uzyskany standard życia nie odpowiada ich potrzebom i aspiracjom, co skutkuje ambiwalentną oceną rzeczywistości gospodarczej, czyli postawą alter-modernizacyjną.

Kim są osoby posiadające badane postawy?

Interesującym rozwinięciem przedstawionych hipotez jest charakterystyka cech społeczno-demograficznych reprezentantów poszczególnych postaw w odniesieniu do wyników badań 2016 r.

- Postawa pro-modernizacyjna: to osoby w wieku 38-47 lat, z dużych miast, wykształceni, dobrze zarabiający, dyrektorzy, specjaliści, przedsiębiorcy, neutralni światopoglądowo, ale interesujący się bardzo polityką, raczej niewierzący.
- Postawa alter-modernizacyjna: osoby w wieku 28-32 i 53-57 lat, technicy i średni personel, robotnicy, nieinteresujący się polityką.
- Postawa kontestacji modernizacji: osoby w wieku 68 lat i więcej, słabe zarobki, złe warunki materialne, renciści, emeryci i niepracujący, skrajne poglądy lewicowe lub prawicowe, niezainteresowani polityką.
- Postawa anomii: osoby młode, słabo wykształcone, raczej niskie zarobki, robotnicy, rolnicy, uczniowie i studenci, lekko lewicujący, niezainteresowani polityką.

Zauważamy, że dość dokładnie można określić profil społeczny reprezentantów postawy pro-modernizacyjnej (młodzi, wykształceni, dobrze sytuowani, z dużych miast); postawy kontestacji modernizacji (emeryci, renciści, niski standard materialny); postawy anomii (młodzi, słabo wykształceni, niskie zarobki). Natomiast dominująca liczebnie kategoria – czyli reprezentanci postawy alter-modernizacyjnej mają raczej nieokreślony profil społeczny. Są tu zarówno ludzie młodzi, jak i starsi wiekiem, technicy i robotnicy. Prawdopodobnie wynika to z faktu, iż postawa ta jest w podobnym stopniu rozpowszechniona w różnych środowiskach społecznych.

Polityczne zróżnicowanie reprezentantów postaw

Tabela nr 2. Postawy wobec modernizacji a preferencje partyjne

Dane w proc.

Partia	Postawa pro-modernizacyjna	Postawa alter-modernizacyjna	Postawa kontestacji	Postawa anomii
PiS	27	42	41	38
PO	12	19	10	11
K' 15	14	8	17	10
N	32	11	12	15
pozostałe	15	20	20	26
suma	100	100	100	100

Porównanie struktury preferencji partyjnych wskazuje, że główna linia podziału przebiega pomiędzy reprezentantami postawy pro-modernizacyjnej, a pozostałymi grupami. Reprezentanci postawy pro-modernizacyjnej najczęściej opowiadają się za Nowoczesną (32%) na drugim miejscu jest PiS (27%), następnie - na zbliżonym poziomie poparcia PO (12%) i Kukiz' 15 (14%). W przypadku przedstawicieli pozostałych postaw zdecydowanie dominują wyborcy PiS (ok. 40 %), na drugim miejscu przedstawiciele postawy alter-modernizacyjnej stawiają PO (19%), przedstawiciele postawy kontestacji – Kukiz' 15 (17%), zaś przedstawiciele postawy anomii – Nowoczesną (15%).

Zaprezentowane dane dają dość złożony obraz relacji pomiędzy postawami a preferencjami partyjnymi badanych. Wydaje się, że postawy wobec modernizacji odwołują się do bardziej złożonych procesów, zachodzących w świadomości społecznej, niż ma to miejsce w przypadku wyrażania preferencji partyjnych. Można było spodziewać się, że postawa pro-modernizacyjna będzie wiązać się z niskim poparciem dla PiS i wysokim dla partii o profilu liberalnym. Łączne poparcie dla Nowoczesnej i PO wynosi wprawdzie 44%, ale równocześnie łączne poparcie dla PiS i Kukiz'15 wynosi 41%. W przypadku postawy alter-modernizacyjnej występuje silny nurt poparcia dla PiS (42%), ale jednak 19% popiera PO, co trudno nazwać jednoznacznym sygnałem politycznym.

Prawidłowości te potwierdzają przekonanie, że postawy odnoszące się do głównie do oceny zjawisk o charakterze gospodarczym nie przekładają się w prosty sposób na preferencje partyjne badanych, które są w znacznej mierze odbiciem ich aktualnych stanów emocjonalnych.

Postawy wobec modernizacji a struktura społeczna 2016

Jednym z głównych problemów badawczych, do którego odnoszą się prezentowane dane jest wzajemne oddziaływanie procesów gospodarczych oraz procesów społecznych. Ogólne ramy społecznego działania tworzy struktura społeczna. Typ aktywności zawodowej oraz związana z tym przynależność do klasy społecznej (czy grupy społeczno-zawodowej) stanowi ważny element tożsamości społecznej jednostek i grup. Identyfikacja z określoną kategorią struktury społecznej określa pozycję społeczną jednostki, wpływa na jej system wartości.

Przez pojęcie „klasy społecznej” rozumiem agregat obejmujący grupy społeczno-zawodowe, zaliczane w praktyce badawczej CBOS do jednej kategorii

społecznej. Jest to podejście typu porządkowego, nie podejmujące kwestii kryteriów teoretycznego wyróżniania klas społecznych.

Analiza postaw wobec modernizacji jest szansą na pokazanie związku pomiędzy stosunkiem jednostek do gospodarki, a procesami zachodzącymi w strukturze społecznej, takimi jak integracja lub dezintegracja określonych klas, wzmacnianie lub osłabianie ich pozycji wobec otoczenia, powstawanie sojuszy i antagonizmów pomiędzy klasami. Przyjmuję, że proporcje w jakich członkowie danej grupy społeczno-zawodowej, czy klasy społecznej reprezentują poszczególne postawy wobec modernizacji, są wskaźnikiem stosunku danej klasy do obowiązujących w praktyce zasad życia gospodarczego. Szczegółowe dane dotyczące postaw wobec modernizacji, zajmowanych przez poszczególne klasy społeczne i grupy społeczno-zawodowe zawierają załącznik nr 1 i nr 2.

Zauważamy, że postawa pro-modernizacyjna w przypadku trzech klas występuje na poziomie ok. 50% wskazań. Są to: **menadżerowie 57%, właściciele firm 51% oraz inteligencja-specjaliści 46%**. Wśród tych klas postawa alter-modernizacyjna jest reprezentowana na poziomie nieco poniżej 30%, zaś postawa anomii przyjmuje poziom 8-20%. W porównaniu z rokiem 2010 największy wzrost postaw pro-modernizacyjnych nastąpił w klasie menadżerów (15 pkt. proc.), w klasie inteligencji-specjalistów był niewielki (4pkt. proc.), zaś w klasie właścicieli firm nie uległ zmianie. Te trzy klasy łącznie stanowią 16,5% badanej populacji.

Dla szczegółowej analizy zróżnicowania postaw warto wziąć pod uwagę jakie grupy społeczno-zawodowe są zaliczane do poszczególnych klas. Zgodnie z praktyką stosowaną w badaniach CBOS, do klas tych zaliczane są następujące grupy społeczno-zawodowe: klasa menadżerów - dyrektorzy, prezesi i kadre kierownicza przedsiębiorstw, instytucji oraz administracji państwowej i samorządowej; klasa inteligencji-specjalistów - zawody twórcze i specjaliści z wyższym wykształceniem, inżynierowie, lekarze, prawnicy, nauczyciele; klasa właścicieli firm - właściciele i współwłaściciele prywatnych firm, zakładów, sklepów, punktów sprzedaży oraz agenci i inne osoby prowadzące działalność gospodarczą.

Niska dynamika postaw pro-modernizacyjnych w środowisku właścicieli firm jest zjawiskiem dość zaskakującym i wymagającym dalszych pogłębionych analiz. W klasie tej występuje najniższy w próbie wskaźnik anomii (8%), co świadczy o jej

aktywnym podejściu do kwestii gospodarczych. Dane statystyczne wskazują, że wzrost odsetka osób reprezentujących postawę alter-modernizacyjną dokonał się w wyniku odejścia części z nich od postawy kontestacyjnej (14 pkt. proc.) oraz od postawy anomii (9 pkt. proc.). Powstaje zatem pytanie, jakie czynniki wpłynęły na osłabienie orientacji pro-modernizacyjnej oraz wzmocnienie alter-modernizacyjnej w środowisku przedsiębiorców, a więc osób działających bezpośrednio w otoczeniu rynkowym? Pojawia się tu hipoteza, że klasa właścicieli firm w przyjętym tu rozumieniu obejmuje głównie sektor małych i średnich przedsiębiorstw, którego rozwój w ostatnich latach napotkał liczne, w tym biurokratyczne, bariery.

Najsilniejsza dynamika wzrostu postaw pro-modernizacyjnych występuje w klasie menadżerów. Z dużym prawdopodobieństwem można wskazać, że wynika to z udanych działań dostosowawczych do aktualnych warunków funkcjonowania polskiej gospodarki. Struktura wewnętrzna tej klasy wskazuje, że mamy tu do czynienia z osobami działającymi w sektorze dużych firm oraz z osobami zajmującymi wpływowe pozycje w sektorze publicznym. W tym kontekście pojawia się kolejna hipoteza, iż w ostatnich latach korzystne było dla menadżerów funkcjonowanie w sektorze publicznym oraz na styku sektora publicznego i prywatnego. Zjawisko występowania powiązań biznesowych pomiędzy sektorem publicznym i prywatnym może być również traktowane jako jedna z cech dystynktywnych polskiego modelu kapitalizmu.

Sytuacja klasy inteligencji-specjalistów wykazuje symptomy stagnacji. W roku 2010 poziom postaw pro-modernizacyjnych i anomii był identyczny jak w klasie menadżerów. Aktualnie poziom postaw pro-modernizacyjnych jest o 10 pkt. proc. niższy niż wśród menadżerów, zaś poziom anomii o 6 pkt. proc. wyższy. Można zatem spodziewać się w tym środowisku przejawów niezadowolenia i frustracji.

Postawa alter-modernizacyjna dominuje wśród członków **klasy techników i średniego personelu (41%)**. Równocześnie 33% członków tej klasy reprezentuje postawę pro-modernizacyjną. W skład tej klasy wchodzi: technicy i inny średni personel, pielęgniarki, podoficerowie, policjanci. W porównaniu z rokiem 2010 nastąpił wśród członków tej klasy wzrost postaw alter-modernizacyjnych o 34 pkt. proc., zaś pro-modernizacyjnych o 14 pkt. proc. W klasie techników i średniego personelu występuje relatywnie niski poziom postawy anomii - 17%. Mamy tu do

czynienia z dużą dynamiką zmiany postaw, co można interpretować jako występowanie wiązki uzupełniających się procesów: z jednej strony to zjawisko dostosowania się jednego segmentu tej klasy do warunków rynku, z drugiej zaś tworzenie się znacznego potencjału niezaspokojonych potrzeb i aspiracji w innym segmencie. Udział tej klasy w próbie wynosi 4,5%.

W przypadku klasy **pracowników administracyjno-biurowych** (pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści), mamy do czynienia z sytuacją równego występowania trzech postaw: pro-modernizacyjnej (30%), alter-modernizacyjnej (30%) i anomii (30%). Wzrost odsetka osób o postawie pro-modernizacyjnej jest niewielki (3,5 pkt. proc.), co oznacza, że w okresie minionych 6 lat, klasa ta miała trudności z adaptacją do wymogów rynku. Wzrost odsetka osób o postawie alter-modernizacyjnej wynosi 23 pkt. proc., tzn. tyle ile średnio w całej próbie. Występuje też niewielki (3,5 pkt. proc.) wzrost liczby osób, reprezentujących postawę anomii. Udział tej klasy w próbie wynosi 6,5%.

Niska dynamika zmian postaw, wskazuje na stagnację sytuacji tej klasy, zwłaszcza w porównaniu z klasą techników. Warto zwrócić uwagę, że w roku 2010 aż 27% pracowników administracyjno-biurowych reprezentowało postawę pro-modernizacyjną. Był to wskaźnik o 8 pkt. proc. wyższy niż w klasie techników i o 12 pkt. proc. wyższy niż wśród robotników wykwalifikowanych. Można w tym kontekście zakładać, że w okresie minionych 6 lat w sytuacji tej klasy pojawiły się czynniki hamujące jej dostosowanie się do warunków otoczenia gospodarczego..

Sytuacja klasy **robotników wykwalifikowanych** (11% badanej populacji) wykazuje dużą dynamikę zmiany postaw: postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 35% (wzrost o 26 pkt. proc.) postawę pro-modernizacyjną 26% (wzrost o 11 pkt. proc.), 30% postawę anomii (wzrost o 8 pkt. proc.). Dane te stanowią ważną przesłankę do stwierdzenia, że klasa robotników wykwalifikowanych przechodzi istotne przeobrażenia wewnętrzne. Rośnie segment osób dobrze radzących sobie z adaptacją do wymogów otoczenia gospodarczego. Ponadto rośnie odsetek osób należących do segmentu alter-modernizacyjnego, co oznacza umiarkowaną stabilizację ich pozycji. Należy też podkreślić, wzrost do 30% segmentu osób o postawie anomii (o 8 pkt. proc.), co z kolei świadczy o niskim poziomie stabilizacji sytuacji zawodowej.

Powyższe tendencje wskazują na wydzielenie się w ramach klasy robotników wykwalifikowanych kilku segmentów. Segment pro-modernizacyjny – to fachowcy z różnych branż, pracujący w sektorze prywatnym; segment alter-modernizacyjny - to głównie pracownicy firm przemysłowych oraz infrastrukturalnych sektora publicznego, gdzie gwarancje utrzymania status quo dają silne związki zawodowe; segment anomii – to raczej młodzi robotnicy, wchodzący na rynek pracy, nie mający doświadczenia w kontaktach z pracodawcą, jeszcze nie zintegrowani ze swoim środowiskiem zawodowym.

Można przypuszczać, że zróżnicowanie postaw wewnątrz klasy robotników wykwalifikowanych uruchomiło wśród członków tej klasy proces poszukiwania nowej tożsamości zawodowej. Dla części z nich – o orientacji pro-modernizacyjnej – będzie to stopniowe odchodzenie od etosu wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, być może w kierunku innych klas, np. klasy właścicieli firm. Wielu robotników w sektorze prywatnym pracuje na zasadzie samozatrudnienia, co w praktyce może sprzyjać ich nowej afiliacji społeczno-zawodowej.

W przypadku postaw **pracowników handlu i usług** (pracownicy sklepów, punktów usługowych, pracownicy usług osobistych, konduktorzy, opiekunki dziecięce) zmiany postaw wobec modernizacji są niewielkie. Postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 33% (wzrost o 23 pkt. proc.), postawę po-modernizacyjną 23% (wzrost o 5 pkt. proc.), postawę anomii 31% (wzrost o 1 pkt. proc.). Pracownicy handlu i usług stanowią 6,2% badanej populacji.

W środowisku **rolników indywidualnych dominuje postawa anomii 35%**, przy czym odnotowujemy wzrost liczebności reprezentantów tej postawy o 11 pkt. proc. Postawę alter-modernizacyjną reprezentuje 33% rolników (wzrost o 15 pkt. proc.), zaś pro-modernizacyjną – 18% (wzrost o 6 pkt. proc.). Udział tej klasy w próbie wynosi 4,0%.

Osobnego omówienia wymaga sytuacja **kategorii emerytów**. Nie traktuję ich jako klasy społecznej, niemniej jest to znaczące liczebnie środowisko – udział w próbie wynosi 23,5%. Dominuje tu postawa alter-modernizacyjna 33% (wzrost o 22 pkt. proc.), postawa anomii jest charakterystyczna dla 30% emerytów (wzrost o 4pkt. proc.), zaś pro-modernizacyjna dla 18% (wzrost o 4 pkt. proc.). Warto podkreślić, że 19% emerytów reprezentuje postawę kontestacji modernizacji. Reprezentanci

postawy anomii oraz kontestacji stanowią niemal 50% tej grupy badanych, co wskazuje, że jest środowisko o raczej zachowawczym podejściu do kwestii gospodarczych.

Czy możliwe są sojusze między klasowe?

Analiza danych wskazuje, że stosunek badanych do gospodarki jest ważnym składnikiem życia społecznego. Postawy wobec modernizacji oraz tendencje ich zmian mogą być traktowane jako wskaźnik reakcji społecznej na funkcjonowanie określonych reguł gry w sferze gospodarki. Warto zastanowić się, czy postawy występujące w ramach poszczególnych klas mogą stać się podstawą do projektowania swego rodzaju „koalicji społecznych”, popierających lub negujących określone trendy polityki gospodarczej. Precyzyjne wskazanie zjawiska zbieżności postaw gospodarczych określonych klas wymaga pogłębionej analizy statystycznej procesu segmentacji klas społecznych. Na podstawie aktualnie posiadanych danych możliwe jest wskazanie zjawiska współwystępowania podobnych proporcji postaw wobec modernizacji w świadomości kilku klas społecznych.

Koalicja pro-modernizacyjna: dominacja postaw pro-, średnia akceptacja postaw alter-, niska anomia.

Klasy społeczne	Postawa pro	Postawa alter	Postawa anomii
Menadżerowie Właściciele firm Inteligencja-specjaliści Udział w próbie 16,5%	46 – 57%	30%	8 – 20%

Klasy nastawione pro-modernizacyjnie nie są zbyt liczne. Niemniej stanowią one potencjał powstania w Polsce klasy średniej. Wspólną cechą tych klas jest udana adaptacja zawodowa do warunków gospodarki kapitalistycznej. Czynnikiem, który może stymulować ewentualne działania elit środowiskowych jest polityka gospodarcza odchodząca od mechanizmów rynkowych oraz dystansująca się od UE. Równocześnie jednak indywidualna sytuacja poszczególnych klas jest dość zróżnicowana i nie jest łatwo wskazać obszary ich wspólnych interesów.

Koalicja alter-modernizacyjna: dominacja postaw alter-, średnia akceptacja postaw pro-, średnia anomia

Klasy społeczne	Postawa pro	Postawa alter	Postawa anomii
Technicy/średni personel Pracownicy administracyjno- biurowi Pracownicy handlu i usług Robotnicy wykwalifikowani Udział w próbie 27,2%	25 – 30%	30 – 41%	30%

Klasy nastawione alter-modernizacyjnie są dość liczne, ale układ poszczególnych postaw jest raczej proporcjonalny. W praktyce w ramach każdej klasy można wyróżnić znaczące segmenty nastawione pro-modernizacyjnie oraz anomicznie. Taka zrównoważona struktura postaw zwykle skutkuje niskim poziomem aktywności danych środowisk wobec otoczenia. Dodatkowa kwestia, to określenie w jakim stopniu klasy te dysponują elitami, przygotowanymi do świadomej reprezentacji ich interesów wobec otoczenia. Wydaje się zatem, że pomimo pewnego podobieństwa w strukturze postaw, nie widać wyraźnych przesłanek umożliwiających analizowanym klasom faktyczną artykulację wspólnych interesów.

Podsumowanie i wnioski

1. Postawy wobec modernizacji w znaczący sposób różnicują stosunek jednostek i klas społecznych wobec gospodarki. Typowy dla danej klasy społecznej układ reprezentowanych przez nią postaw można traktować jako **profil świadomości ekonomicznej klasy**, czyli jako zbiór uznawanych wartości, dotyczących zasad życia gospodarczego. Profil ten może mieć charakter zintegrowany, gdy jeden typ postawy zdecydowanie dominuje nad pozostałymi, lub charakter rozproszony, gdy poszczególne postawy są reprezentowane w podobnym stopniu. Analiza porównawcza profili znaczących klas społecznych wskazuje na zjawisko znacznego rozproszenia uznawanych przez nie systemów wartości. Dominuje tendencja indywidualizacji podejścia poszczególnych klas do kwestii gospodarczych.

2. Drugim aspektem analizy porównawczej jest dynamika zmian profilu świadomości ekonomicznej, czyli zmiana proporcji pomiędzy poszczególnymi postawami. Dynamika zmian może mieć poziom wysoki lub niski. W przypadku wysokiej dynamiki zmian profilu świadomości danej klasy można się spodziewać wyższego stopnia aktywności społecznej, niż w przypadku klasy o niskim poziomie dynamiki zmian. Jak wykazano w toku analizy, wysoki poziom dynamiki zmian postaw wobec modernizacji, występuje w klasie menadżerów (udział w próbie 3,7%); w klasie techników i średniego personelu (udział w próbie 4,5%) oraz w klasie robotników wykwalifikowanych (udział w próbie 11%). Natomiast niski poziom dynamiki zmian postaw wobec modernizacji, występuje w klasie właścicieli firm (udział w próbie 3,7%); w klasie inteligencji-specjalistów (udział w próbie 9,1%); w klasie pracowników administracyjno-biurowych (udział w próbie 6,5%); w klasie pracowników handlu i usług (udział w próbie 6,2 %); oraz w klasie rolników indywidualnych (udział w próbie 4,0%). Z zestawienia tego wynika, że klasy o wysokim poziomie dynamiki zmian stanowią 19,2% badanej zbiorowości, zaś klasy o niskim poziomie dynamiki zmian 29,5%.
3. Powyższe wnioski mają status hipotez, opartych o empiryczne dane typu ilościowego. Ich weryfikacja wymaga pogłębionych badań i analiz o charakterze jakościowym. Niemniej możliwe jest sformułowanie wstępnej prognozy, dotyczącej społecznych warunków realizacji, strategii rozwoju polskiej gospodarki w okresie kilku najbliższych lat. Wydaje się, że najistotniejsze znaczenie mają następujące uwarunkowania:
- Przewaga postaw alter-modernizacyjnych nad pro-modernizacyjnymi, przy znaczącym poziomie postawy anomii;
 - Utrzymywanie się niskiego poziomu aktywności społecznej w odniesieniu do procesów zachodzących w gospodarce;
 - Przewaga orientacji indywidualistycznych, rozproszonych nad kolektywnymi, zintegrowanymi;
 - Dążenie większości klas społecznych oraz grup społeczno-zawodowych do zachowania status quo.

**Postawy wobec modernizacji grup społeczno-zawodowych:
dynamika zmian w latach 2010 - 2016**

M3. Do której z wymienionych na tej karcie grup zaliczył(a)by się Pan(i) ze względu na swoją obecną sytuację?	Modele postaw wobec modernizacji								Ogółem
	Postawa promodernizacyjna		Postawa dystansu wobec modernizacji		Postawa kontestacji modernizacji		Postawa anomii		
01) Dyrektorzy, prezesi i kadra kierownicza przedsiębiorstw, instytucji oraz administracji państwowej i samorządowej	41,5	56,8	0,0	27,0	34,0	2,7	24,5	13,5	100,0 %
02) Zawody twórcze i specjaliści z wyższym wykształceniem, inżynierowie, lekarze, prawnicy, nauczyciele	41,9	46,2	4,3	29,7	28,0	4,4	25,8	19,8	100,0 %
03) Technicy i inny średni personel, pielęgniarki, podoficerowie, policjanci	19,0	33,3	6,3	40,5	52,4	9,5	22,8	16,7	100,0 %
04) Pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści	26,7	30,2	7,6	30,2	39,0	9,5	27,6	30,2	100,0 %
05) Pracownicy sklepów, punktów usługowych, pracownicy usług osobistych, konduktorzy, opiekunki dziecięce	18,3	23,0	10,1	32,8	41,3	13,1	30,3	31,1	100,0 %
06) Robotnicy wykwalifikowani i brygadziści zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem	15,2	25,9	9,1	35,2	53,7	9,3	22,1	29,6	100,0 %
07) Pracownicy wykonujący prace proste zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem, sprzętaczkę, dozorcę, robotnicy pomoc.	9,3	8,8	9,3	50,0	57,3	17,6	24,0	23,5	100,0 %

08) Robotnicy najemni i brygadziści zatrudnieni w rolnictwie i leśnictwie, rybacy	00	00	26,7	50,0	40,0	00	33,3	50,0	100,0 %
09) Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	11,4	17,5	17,7	32,5	46,9	15,0	24,1	35,0	100,0 %
10) Właściciele i współwłaściciele prywatnych firm, zakładów, sklepów, punktów sprzedaży oraz ajenci i inne osoby pro...	52,1	51,4	7,0	29,7	23,9	10,8	16,9	8,1	100,0 %
11) Uczniowie, studenci	19,4	19,3	5,6	26,3	39,6	5,3	35,4	49,1	100,0 %
12) Renciści	9,0	17,7	14,8	22,6	50,0	29,0	26,2	30,6	100,0 %
13) Emeryci	13,4	17,6	12,4	34,3	48,6	18,5	25,6	29,6	100,0 %
14) Bezrobotni	11,5	23,1	14,6	35,4	47,8	15,4	26,1	26,2	100,0 %
15) Zajmujący się domem, gospodynie domowe	13,2	20,0	13,2	42,5	44,1	17,5	29,4	20,0	100,0 %
16) Niepracujący z innych powodów	13,0	15,4	00	38,5	43,5	30,8	43,5	15,4	100,0 %
Ogółem	18,4	25,7	10,3	33,3	45,2	13,5	26,2	27,4	100,0 %

Załącznik nr 2

Struktura społeczna w badaniach CBOS – dynamika zmian w latach 2010-2016

Grupa społeczno-zawodowa	2010	2016
Dyrektorzy, prezesi i kadra kierownicza przedsiębiorstw, instytucji oraz administracji państwowej i samorządowej	3,4	3,7
Zawody twórcze i specjaliści z wyższym wykształceniem, inżynierowie, lekarze, prawnicy, nauczyciele	5,7	9,1
Technicy i inny średni personel, pielęgniarki, podoficerowie, policjanci	4,1	4,3
Pracownicy administracyjno-biurowi, sekretarki, pracownicy poczty, recepcjoniści, telefoniści	5,9	6,4
Pracownicy sklepów, punktów usługowych, konduktorzy, opiekunki dziecięce, pracownicy ochrony, kierowcy	5,8	6,1
Robotnicy wykwalifikowani i brygadziści zatrudnieni poza rolnictwem i leśnictwem	13,7	10,9
Inne grupy o niskich kwalifikacjach	9,8	9,6
Rolnicy indywidualni i pomagający im członkowie rodzin	4,2	4,0
Właściciele i współwłaściciele prywatnych firm(zakładów, sklepów) prowadzące działalność gospodarczą poza rolnictwem	5,0	3,7
Uczniowie, studenci	7,4	5,8
Emeryci, renciści	27,0	29,7
Bezrobotni	8,1	6,6
Ogółem	100,0	100,0